

©Alice van der Pas 2009

'Resilience' gaat niet over rozen

Veertig jaar follow-up van kinderen die onder riskante omstandigheden opgroeien

We weten dat het met een kind onder de beste omstandigheden mis kan lopen, maar kan het ook goed lopen onder de slechtste omstandigheden? - Het kan! - Veertig jaar lang hebben de psychologen Emmy Werner en Ruth Smith een grote groep kinderen gevolgd die nu 'multi-risicokinderen' zouden heten - met 'code rood' in het elektronisch kinddossier. Toch groeide eenderde van hen uit tot evenwichtige volwassenen - zelfs competente ouders. Dat ging niet vanzelf; het duurde soms enkele decennia. Even lang duurde het voordat de onderzoekers antwoord kregen op de vraag waarom het bij deze kinderen wèl goed ging, en bij die andere tweederde niet. De ontwikkeling van de goed grootgegroeide kinderen was 'gebufferd'; de kinderen die problematische volwassenen werden, hadden het zonder 'buffers' moeten stellen. Over dit fenomeen - dat een klein aantal omstandigheden de ontwikkeling van kinderen doorslaggevend kan bepalen - rapporteert het boek dat hieronder wordt besproken en becommentarieerd.

Werner, E.E. & R.S. Smith (2001). *Journeys from childhood to midlife. Risk, resilience and recovery*. Ithaca and London: Cornell University Press. (236 pp.; Prijs: \$42.50; ISBN-13: 978-0-8014-8738-5)

Inleiding

De auteurs hebben veertig jaar lang 700 kinderen systematisch gevolgd in hun ontwikkeling. De voor hen onverwachte en zeer belangrijke bevindingen van dat avontuur zetten vraagtekens bij enkele breed gedragen aannames over risico en kinderontwikkeling. En over 'resilience' oftewel 'veerkracht'. Omdat deze term door hun onderzoek een nieuwe betekenis krijgt, gebruik ik hieronder het Engelse woord. Zoals de onderzoekers Werner en Smith dit begrip aanscherpen, slaat het namelijk niet op een eigenschap of karaktertrek of deugd. 'Resilience' is geen kadootje voor enkelingen, maar een verantwoordelijkheid voor velen. Iemands 'resilience' is de resultante van zogenaamde bufferprocessen.

Deel I gaat over het soort onderzoek, over de onderzoekers, en over de jaren vijftig van de vorige eeuw waarin zij dit giga-project startten. Het was een tijd van grote veranderingen in de psychologie - en van heel wat longitudinale onderzoeken om de ontwikkeling van de persoonlijkheid te ontraadselen.

In Deel II belicht ik de bijzondere kwaliteiten van dit ene onderzoek, en hoe deze waarschijnlijk hebben geleid tot de onverwachte en onvoorziene bevinding dat drie specifieke clusters van omstandigheden verantwoordelijk zijn voor het al dan niet goed opgroeien van kinderen - en dit ongeacht hun verdere omstandigheden. Elk cluster wordt kort besproken.

Deel III behelst een uitnodiging tot verder denken langs de lijnen die Werner en Smith hebben uitgezet. Dat dit onderzoek ergens op afgelegene eiland plaats vond, doet niet af aan de kennelijk universele geldigheid van de bevindingen, maar heel wat conclusies moeten nog worden getrokken en uitgewerkt.

Deze bespreking is niet bedoeld om het boek ter lezing aan te bevelen, al is het een goudmijn voor ontwikkelingspsychologen. Ik wil de lezer vertellen over een fraai opgezet, taai volgehouden onderzoek dat kennis heeft opgeleverd die onmisbaar is voor ieder die met ouders en kinderen werkt - en die dringend nadere uitwerking behoeft.

De korte passages hier en daar uit een gesprek met de eerste auteur, Emmy Werner, worden geciteerd met toestemming van de interviewer, Bonnie Benard.

I - IETS NIEUWS: 40 JAAR LANG 700 KINDEREN 'VOLGEN'

In de tijd dat Hawaii - een eilandengroep in de Stille Oceaan - nog net niet bij de Verenigde Staten hoorde, kregen de jonge Amerikaanse psychologen Emmy Werner en Ruth Smith gedaan dat zij alle 700 kinderen die in 1955 op het eilandje Kauai geboren zouden worden vanaf het begin van de zwangerschap mochten 'volgen'. Het gehele geboortecohort van dat jaar was hun onderzoeksgroep. De oorspronkelijke opzet was om het verloop van zwangerschap en geboorte van die kinderen vast te leggen, en om vervolgens de langetermijngevolgen voor het kind te evalueren van complicaties rond de geboorte, zoals beschadiging en aangeboren afwijkingen, en van riskante gezinsomstandigheden, zoals armoede, alcoholisme, werkloosheid en psychiatrische stoornis.

Werner en Smith gingen zo onopvallend mogelijk te werk. Zij wilden de natuurlijke gang van zaken niet beïnvloeden, zagen de kinderen niet zelf, ook de ouders niet, maar vergaarden hun gegevens via de gewone sleutelfiguren rond ouders en kind: huisarts, vroedvrouw, wijkverpleegster en school. Dat gebeurde eerst rond de geboorte van de kinderen, en daarna op tevoren vastgestelde meetmomenten. Oorspronkelijk zouden het er drie zijn: met 1, 2, en 10 jaar, maar het onderzoek ging door tot de groepsleden 18, 32 en 40 jaar oud waren. Later hadden de onderzoekers ook zelf contact met de voormalige 'kinderen'.

De opzet was, zoals gezegd, om de 'uitgangssituatie' van elk kind te scannen op risicofactoren, en om vooral de kinderen die duidelijk 'at risk' waren heel nauwgezet tien jaar te volgen. De helft van het totale 'geboortecohort' van 1955 leefde in armoede, en de situatie van 200 kinderen kon al bij de geboorte, en nogmaals op eenjarige leeftijd, worden gekarakteriseerd als zodanig riskant dat je ze per vandaag uit huis zou willen plaatsen. Toch bleek ook van hen een derde - 72 om precies te zijn - het goed te maken toen ze tien jaar oud waren.

Ik vermoed dat dit gegeven Werner en Smith zo intrigeerde dat ze eenvoudigweg door *moesten* gaan - totdat ze in het onderhavige boek konden rapporteren over bijna alle 200 'risicokinderen' als ze veertig jaar oud zijn en over datgene wat bepaalt of je wel of niet goed opgroeit wanneer zo te zien alles tegen zit. Gelukkig *gingen* ze door, want ook na het derde meetmoment, toen de kinderen tien jaar oud waren, ging er nog veel mis - en kwam er nog veel goed. Ook al die latere ontwikkelingen konden Werner en Smith dus vastleggen, en zo kwamen zij de processen op het spoor die het verschil tussen 'goed groot worden' en 'niet goed groot worden' kunnen verklaren.

De opzet van het boek

De auteurs leggen in dit - hun vierde gezamenlijke en tevens afsluitende - boek verantwoording af over de opzet, de uitwerking en de resultaten van bijna vijftig jaar onderzoek. Zij doen dat naar behoren: met 29 tabellen en nog de nodige schema's en lijstjes en bijlagen. De sober geschreven tekst beslaat 180 bladzijden. De twaalf hoofdstukken kunnen worden gegroepeerd rond drie thema's: *de resultaten van het onderzoek* - globaal, per meetmoment en met name als de kinderen veertigers zijn - *enkele cruciale probleemgebieden*, zoals tienermoeders, delinquentie in de tienerleeftijd, en 'learning disabilities' (leerproblemen en verstandelijke be-

perkingen), en *conclusies en lessen*. Tot het laatst blijven de auteurs namelijk kritisch en wordt elke correlatie onder de loep gelegd.

Toch zijn enkele algemene conclusies door alle nuances heen leesbaar: geen enkel kind *hoeft* verkeerd terecht te komen mits we *a)* bereid zijn te investeren in elk kind en elke ouder, en *b)* de moed niet te gauw opgeven. Zoals de auteurs laten zien: ook na hun eenentwintigste kan het nog ten goede keren. Over rozen gaat ontwikkeling echter zelden, niet voor de betreffende personen en hun naasten, en niet voor de gemeenschap.

De onderzoekers en hun publicaties

Werner studeerde ontwikkelingspsychologie, en meteen na haar doctoraat kreeg zij een aanstelling als Assistant Professor bij het Institute of Child Development aan de Universiteit van Minnesota. Na enkele andere functies als onderzoeker, werd zij Professor of Human Development aan de Universiteit van Californië. Zij is nu met emeritaat, maar publiceerde vrij recent nog een artikel waarin zij diverse longitudinale onderzoeken met elkaar vergelijkt (Werner, 2006).

Haar vaste medewerkster, Ruth Smith, klinisch psycholoog en niet gepromoveerd, heeft al jaren een eigen praktijk op het eiland waar hun onderzoek plaats vond. Zij is de tweede auteur van de vier boeken die ze tussen 1977 en 2001 gezamenlijk hebben gepubliceerd, en fungeerde vermoedelijk als onderzoeksassistent.

Naast de acht boeken over het onderzoek, gespreid over bijna dertig jaar, publiceerde Werner nog een reeks artikelen.

Literatuur van E.E. Werner (& anderen) over het onderzoek op Kauai - in chronologische volgorde

- Werner, E.E., Bierman, J.M. & F.E. French (1971). *The children of Kauai. A longitudinal study from the prenatal period to age ten*. Honolulu: University Press of Hawaii.
- Werner, E.E. & R.S. Smith (1977). *Kauai's children come of age*. Honolulu: University Press of Hawaii.
- Werner, E.E. (1979). *Cross-cultural child development: a view from the planet earth*. Monterey CA: Brooks/Cole.
- Werner, E.E. & R.S. Smith (1982) *Vulnerable but invincible; a longitudinal study of resilient children and youth*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Werner, E.E. (1984). *Child care: kith, kin, and hired hands*. Baltimore: University Press.
- Werner, E.E. (1989). High-risk children in young adulthood. *American Journal of Orthopsychiatry* 59,1: 72-81.
- Werner, E.E. & R.S. Smith (1992). *Overcoming the odds: high-risk children from birth to childhood*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Werner, E.E. (1993). Risk, resilience and recovery: perspectives from the Kauai longitudinal study *Development and Psychopathology* 5: 505-515. In het Nederlands vertaald als: Risico, veerkracht en herstel: perspectieven van de KAUI longitudinal study. *Literatuurselectie Kinderen en Adolescenten* 1,3: 289-309.
- Werner, E.E. (2000). Protective factors and individual resilience. In J.P. Shonkoff & S.J. Meisels (eds.), *Handbook of Early Childhood Intervention* (2nd edition) (Hoofdstuk 6).
- Werner, E.E. & R.S. Smith (2001). *Journeys from childhood to midlife. Risk, resilience and recovery*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Werner, E. (2006). What can we learn about resilience from large-scale longitudinal studies? In S. Goldstein and R.B. Brooks (eds.), *Handbook of Resilience in Children*. Springer.

Men ziet het onderzoek niet vaak vermeld in de wetenschappelijke literatuur, ook niet in Engelstalige. Wèl bij Michael Rutter¹, en niet toevallig is hij de meest prominente onderzoeker van risico en ontwikkeling. In *Vulnerable but invincible - a longitudinal study of resilient children and youth* (1982) citeert Garmezy in zijn inleiding een opgetogen Rutter die met dit boek in de hand uitroept: 'Dit komt dichterbij de buurt van waarover we het al zo lang hebben dan iets wat ik ooit eerder heb gezien!' Hij waardeerde waarschijnlijk ook de presentatie van het materiaal: feitelijk, zonder opsmuk, en zonder een millimeter af te wijken van de onderzoeksgegevens.

De consequenties van het materiaal zijn misschien ook té verstrekkend om populair te worden. En zijn 72 uitzonderingen op de regel wel voldoende om te overtuigen? Ook zal men

¹ (Zie bijvoorbeeld: Rutter, 1972, 1989, 1990, 1991, 1993, 1999 en Rutter & O'Connor, 1999.)

zich afvragen of onderzoek op een armoe-eiland van 45 x 45 km met een etnische mengelmoes-bevolking van (toen) 28.000 inwoners iets nuttigs oplevert voor probleemgezinnen in Westerse landen.

De auteurs waren zich bewust van zowel de geringe belangstelling van wetenschappers, als van het feit dat soms een hulpverleningstrend aan de haal ging met één facet van hun werk, zoals met het begrip 'resilience' (zie *kader op p. ...*). Tegelijk filosofisch en een tikje teleurgesteld zegt Werner hierover: 'Ik heb rustig het werk zitten doen dat ik die hele lange tijd heb gedaan, maar wat er gebeurt als je een longitudinaal onderzoek doet, is dat je van tijd tot tijd wordt herontdekt. Ik accepteer dus maar het feit dat ook dit (een hevige belangstelling voor 'resilience' *AvdP*) weer voorbij gaat' (in Benard, 2000).

De wetenschappelijke achtergrond van dit onderzoek

Na de tweede wereldoorlog vindt in de psychologie een omslag plaats van het denken in 'scholen' naar een opvatting van de wetenschap als een verzameling gebieden van onderzoek. Voordien waren er freudianen, behavioristen, 'gestaltisten' en zo voort, en elke school pretendeerde het hele onderwerp te omvatten. De naoorlogse generatie ging er echter van uit dat een psychologische 'theorie van alles' niet tot de mogelijkheden behoort, en koos voor deelgebieden zoals persoonlijkheidstheorie, ontwikkelingstheorie en sociale psychologie (Hunt, 2007).

In de systeemtherapie deed zich later eenzelfde fenomeen voor. Nadat een vijftal scholen, zoals structureel en strategisch, enkele decennia de praktijk en de literatuur domineerden, en elkaar in de weg zaten, behoren 'scholen' in het nieuwe Handboek Systeemtherapie (Savenije, van Lawick, Reijmers, 2008) bijna tot de voltooid verleden tijd. Het denken over systeemtherapie wordt nu georganiseerd rond toepassingsgebieden, zoals ouders en families, of rond spanningspunten, zoals echtscheiding.

Van tijd tot tijd wordt het wetenschappelijk denken over een bepaald onderwerp opgeschud en opnieuw 'georganiseerd', en in de psychologie werd ruim vijftig jaar geleden persoonlijkheidstheorie een belangrijk onderzoeksgebied. Longitudinale onderzoeken waren favoriet, en zijn dat nog steeds, in de hoop dat ze de uitwerking op de lange duur van bijvoorbeeld een bepaalde interventie laten zien. Hoe maken de volwassenen het die als kind probleem X of ziekte Y hadden en die *zus*, of juist niet *zus* maar *zó*, werden behandeld?

Een goed begrip van dit soort onderzoek is nodig om het werk van Werner en Smith ten volle te appreciëren. Ik ga daarom nog even hierop door.

Soorten longitudinaal onderzoek

Longitudinaal onderzoek kan *retrospectief* zijn: terugkijkend vanuit het heden, en *prospectief*. Deze laatste soort is het neusje van de zalm. Men begint met een vraagstelling + hypothese over de gevolgen van een bepaalde uitgangssituatie en vergaart een zo groot mogelijke groep personen die in die situatie verkeren - liefst willekeurig geselecteerd, maar op één of meer punten vergelijkbaar, zoals leeftijd of woonplaats of gezinssituatie of persoonlijke eigenschappen. Men volgt hen zo lang mogelijk, beïnvloedt hen zo min mogelijk, kijkt op vooraf vastgestelde momenten hoe ze zich ontwikkelen, en probeert de uitkomsten te verklaren met behulp van de inmiddels vergaarde gegevens. Of men intervenueert en gaat dan na hoe dit uitpakt - vergeleken met een soortgelijke groep zonder interventie. Een voorbeeld van dit laatste soort onderzoek is het experiment met 250 zwaar verwaarloosde Roemeense weeskinderen die naar Engeland werden gehaald en daar jarenlang optimale zorg kregen (Rutter e.a., 1999).

Menigeen weet ook van het lang durend prospectief onderzoek in Engeland met een kleine groep kinderen die elke zeven jaar op tv komen. Het begon in dezelfde tijd als het onderzoek van Werner en Smith, en telkens wordt nagegaan hoe ze het maken, en of ze nog zijn zoals ze

waren, of juist niet. Zwakke punten van dat onderzoek zijn de kleine groep en de invloed die zoveel publiciteit nu eenmaal heeft op het verloop van de levens van kinderen. Zowel geluk als pech worden uitvergroot, en het geheel wordt meer show dan onderzoek.

Ook tamelijk bekend, en ook daterend van medio jaren vijftig, serieus van opzet en inmiddels afgesloten, is het onderzoek van Thomas & Chess naar het fenomeen temperament. Zijn er bij baby's al duidelijk te onderscheiden temperamentsverschillen, en blijven die ook later herkenbaar? Op hun onderzoek kom ik hieronder terug omdat de resultaten die van Werner en Smith op een cruciaal punt aanvullen.

Een geliefde topic voor longitudinaal onderzoek is de vraag of er zoiets bestaat als intergenerationele overdracht van problemen.² Die hypothese is zo oud als het spreekwoord dat de appel niet ver van de boom valt, en zo jong als een Rotterdams onderzoek dat in 1983 startte en dat recent werd afgerond (van Meurs, Reef, Verhulst & van den Ende, 2009). Dergelijk onderzoek bevestigt bijna altijd dat er tot op zekere hoogte sprake is van iets transgeneratieels. Of er genetische dan wel omgevingsfactoren in het spel zijn, een significant percentage appels valt opvallend dicht bij de boom - maar op de appels die verder weg terecht komen heeft men doorgaans geen zicht. Dijkstra (2000) ging juist daarnaar op zoek en met biografische interviews exploreerde zij de uitzonderingen op de transgeneratiele regel: de ervaringen met bijvoorbeeld ouderschap van volwassenen die als kind slachtoffer waren van geweld thuis. Het leven van degenen die als volwassene niet-problematisch waren, bleek een opeenvolging van 'vallen en opstaan'. In het laatste hoofdstuk van haar studie merkt zij op: 'In de klinische literatuur (...) is er relatief veel aandacht voor het vallen en verhoudingsgewijs minder aandacht voor het op(en)staan' (p.317), en in de laatste alinea van deze bespreking kom ik terug op deze veelbetekenende observatie.

II - OPZET EN BEVINDINGEN VAN HET ONDERZOEK VAN WERNER EN SMITH

Niet alleen de lange duur van het onderzoek valt op: bijna een halve eeuw, maar evenzeer datgene wat het al die jaren in gang hield, te weten de zorgvuldige omgang met proefpersonen: ouders, kinderen, en met hun professionele 'handlangers'. Werner en Smith probeerden om het te observeren ontwikkelingsproces van de kinderen op geen enkele manier te storen. De lange duur werd extra zinvol doordat deze onderzoekers bereid waren om - gedwongen door empirisch bewijs - ook het onverwachte te zien dat zich pas na jaren *liet* zien - en om hun aannames bij te stellen.

Gering 'verlies' van proefpersonen

Het verheugde Werner en Smith zeer dat ze zóveel kinderen zó lang konden volgen. Het was trouwens in de hoop dáárop dat ze ervoor kozen hun onderzoek te doen op een eiland. Ze verwachtten minder mobiliteit van de bewoners, en grotendeels werd die verwachting bewaarheid. Bij het laatste meetmoment - na veertig jaar - lukte het hun om van ruim tweederde (70%)³ van de oorspronkelijke groep nog de gewenste gegevens te verkrijgen - soms via de reclassering of een psychiatrische inrichting, en soms moesten zij een dag vliegen om hen persoonlijk te spreken, maar niemand weigerde mee te werken.

² De oprichting van dit tijdschrift in 1997 werd gemarkeerd met een studiedag over dat onderwerp: 'Ouderschap na een slechte jeugd: een hypothese op de korrel. Op zoek naar antwoorden in theorie en praktijk'. De teksten van alle voordrachten staan in *Ouderschap & Ouderbegeleiding* 2.1: 6-77 (april 1999).

³ Gegevens over overlijden van 'proefpersonen' heb ik niet kunnen vinden. Toch zal waarschijnlijk een kwart tot een vijfde van de oorspronkelijke groep in de loop van veertig jaar zijn gestorven. Dat maakt het bereik van de laatste onderzoeksronde nog indrukwekkender. Ik schat het op 80%.

Betrokkenheid en terughoudendheid bij de onderzoekers

Werner en Smith danken in elke publicatie hun team, de instanties op het eiland, en de kinderen en ouders voor hun medewerking. Hun werkwijze heeft zeker ook daaraan bijgedragen. Niet alleen was er continuïteit doordat zij tezamen het hele project konden voltooien; zij stelden zich discreet op, vergaarden hun gegevens via natuurlijke contactpersonen, en op een manier die bij dat contact hoorde. Toen de kinderen volwassen werden, vonden er persoonlijke gesprekken plaats.

Gezien de ellendige toestanden waarmee Werner en Smith te maken kregen, moet die terughoudendheid soms ook een ethisch probleem zijn geweest. De eerdergenoemde onderzoekers Thomas en Chess - beiden kinderpsychiater - boden soms hulp aan ouders en kinderen in nood. Op een vraag hierover antwoordde Werner: 'We gaven ouders informatie - als er problemen waren - we lieten hun weten over hulpmogelijkheden, maar we intervenueerden niet zelf' (Werner, 2009, *persoonlijke mededeling*).

Geleidelijke verfijning van de vraagstelling

De aanvankelijke onderzoeksvraag betrof het ontwikkelingsverloop bij kinderen die onder riskante omstandigheden worden geboren. In 1982 al beschrijven de auteurs hoe ze gaandeweg hun vraag aanpasten. Die evolueerde van: *a)* interesse in genetische invloeden *naast* omgevingsinvloeden - naar *b)* interesse in de *interactie* daartussen - naar *c)* meer dynamische en *transactionele processen* - naar *d)* *processen-in-de-tijd*. Daarbij wordt het kind beschouwd als een wezen dat het beste probeert te maken van de omstandigheden. Een continue verstoring van een proces, of een plotseling trauma, kan ook de beste ontwikkelingscurve echter nog verstoren (Werner & Smith, 1982, p.4-5).

Interesse voor de uitzonderingen

Dat 72 (van de 202) kinderen goed opgroeiden ondanks reeksen risico's tijdens de zwangerschap, rond hun geboorte en daarna in hun gezin, bracht Werner en Smith ertoe om hun gegevens over deze kinderen minutieus te vergelijken met die van de andere 130 risicokinderen. Zij wilden begrijpen:

- a)* welke processen de gunstige uitzonderingen mogelijk maakten,
- b)* welke processen de gezonde uitgroei van de andere kinderen verstoorden, en
- c)* of er verbanden waren tussen deze fenomenen.

Zo kwamen zij 'bufferprocessen' op het spoor die de ontwikkeling van kinderen - zelfs de kwetsbaarste - kunnen beschermen tegen een veelvoud van riskante omstandigheden.

Emmy E. Werner over het etiket 'risico-kinderen'⁴

'Als we over "risico" praten, hebben we het over *waarschijnlijkheden*. Niet over zekerheden. We zeggen bijvoorbeeld dat kinderen "at risk" zijn omdat hun ouders alcoholist zijn. In het algemeen hebben kinderen van alcoholisten inderdaad later relatief veel problemen - maar niet allemaal!'

'We gebruiken het begrip "risico" altijd voor *groepen* mensen: bijvoorbeeld groepen kinderen die in armoede opgroeien, die minder dan 2.500 gram wogen bij hun geboorte, in wier milieu veel psychopathologie wordt gevonden, en met psychiatrisch zieke ouders. Bekijk je het gemiddelde van die groepen, dan vind je inderdaad een hoger percentage problemen dan bij mensen die opgroeiden zonder deze risico's. En naarmate het begrip "risico" meer in de mode kwam, werd het dus gebruikt bij mensen zoals delinquenten en wurgmoordenaars, en als je dan teruggaat naar hun jeugd - jawel hoor: dan zie je dat ze werden mishandeld, dat ze armer

⁴ Met toestemming van de auteur, mevrouw Bonnie Benard, overgenomen uit Benard, 2000.

waren en dat hun ouders aan alcohol verslaafd waren. Met die zogenaamd "retrospectieve" benadering concludeer je dan dat er een één-op-één relatie is tussen de riskante omstandigheden en de latere problemen.'

"Resilience" focust op individuele verschillen binnen groepen, en "resilience"-onderzoek heeft aangetoond dat negatieve uitkomsten toch *niet onvermijdelijk* zijn. Er is geen enkel regelrecht-oorzakelijk verband dat zegt: als je in armoede bent geboren en als je ouders alcoholist waren, dan loopt het later slecht met je af. "Resilience"-onderzoek laat juist zien dat je verder moet kijken dan degenen met wie het slecht afliep. Je moet beginnen met een grote groep kinderen en dan diegenen bestuderen die er goed doorheen kwamen. Als je dat doet, ontdek je dat bijna elk [follow-up] onderzoek aantoont dat de helft, of méér, van de kinderen die onder extreem ongunstige omstandigheden groot worden, uiteindelijk geen problemen hebben⁵.

'Hiermee komen we bij het onderwerp "labelen" of "etiketteren". Op het moment dat je zegt "risicokind", plak je een negatief label op dat kind. Ik ben er zeker van dat een hoop kinderen die meedoen aan een of ander programma beseffen dat ze apart worden gezet. Etiketteren is ongepast - maar ik besef ook wel dat je om fondsen te werven etiketten moet plakken. De kunst zal zijn om met de etiketten te leren leven en er vervolgens omheen te werken. Noem je programma dus voor "kinderen in riskante omstandigheden". - Alstublieft - noem ze *niet* "hoog-risicokinderen". Een klein verschil, maar wel belangrijk!'

De bijzonderste bevinding van dit onderzoek: een set bufferprocessen

Een belangrijke eerste keuze van Werner en Smith was om de (zo te zien) meest bedreigde kinderen in de groep die in 1955 op Kauai werd geboren te identificeren en speciaal te onderzoeken. Zij zochten niet naar verschil tussen die subgroep en de andere kinderen, maar naar 'significant discriminators between resilient children and youth, and peers with coping problems (Werner & Smith, 1998, p.119). Al bij het meetmoment op eenjarige leeftijd begonnen die zich af te tekenen, maar niet als eigenschappen van bepaalde kinderen. Het waren eerder drie afzonderlijke 'generalized resistance resources' (*ib.*160). In 1982 noemden zij deze: 'adoptability'⁶, 'profound ties to immediate others', en: 'ties between the individual and the community' - oftewel: een leuk, makkelijk kind, een binding met verzorgers, en banden van het kind met de gemeenschap. Dezelfde clusters komen later terug, ook hun weerstandfunctie, maar het gegeven *dat*, en *hoe* precies, ze tezamen een set bufferprocessen vormen, doemt pas later op uit de mist van gegevens: 'Mijn gedachten over beschermende factoren zijn tegelijk met de gegevens die zich geleidelijk opstapelden geëvolueerd. Het boek uit 2001 behandelt de meest recente' (Werner, 2009, *persoonlijke mededeling*).

Inderdaad worden pas in het hier besproken, laatste boek de bufferprocessen zowel afzonderlijk benoemd als in hun onderlinge samenhang, en wordt voor het eerst duidelijk hoe cruciaal ze zijn - juist onder riskante omstandigheden.

Eerder zette Werner (1989, p.80) het meer '*generalized effect*' van deze drie al af tegen het effect van *specifieke* factoren of gebeurtenissen. Weer iets scherper drukt zij zich uit wanneer in de jaren negentig de term 'resilience' bepaalde sectoren van wetenschap en hulpverlening in zijn greep krijgt. In 2000 schrijft zij: '(resilience is) het eindresultaat van bufferprocessen die risico en stress niet elimineren, maar die het individu in staat stellen om daar goed mee om te gaan' (p.116).

⁵ Let wel: Werner doelt hier op de helft van de groep die onder ongunstige omstandigheden opgroeit. In de bevolking als geheel varieert de grootte van die groep al naargelang de algemene sociaal-economische omstandigheden.

⁶ 'Adopteerbaarheid' - met een 'o' - gebruikt ook Rubin (1996) in haar boek over 'onverwoestbare' kinderen.

*Emmy E. Werner over 'resilience'*⁷

'Resilience is een soort 'zwaan kleef aan'-fenomeen geworden. Tot mijn verbazing word ik uitgenodigd voor congressen over *resilience* bij verstandelijk beperkte kinderen, *resilience* bij kinderen van verslaafde ouders, *resilience* bij Amerikanen van Indiaanse herkomst enzovoort. Iedereen snijdt tegenwoordig een stukje van de interventie-taart en plakt er het etiket *resilience* op. Op zich niet verkeerd, maar hoe kleiner de stukjes, hoe groter de kans dat men de positieve, centrale aspecten van dat begrip uit het oog verliest.'

'Misschien is het woord zo geruststellend gaan klinken, en is het zo populair geworden, omdat het tegen iedereen van goeden wille lijkt te zeggen: "Wat jij doet in jouw programma, dat is OK." Het woord resoneert mee met het Amerikaanse optimisme over het leven, en met het geloof dat als we maar genoeg geld vinden, en genoeg trainingsprogramma's doen - dat lijden, dood en pijn voorgoed verdwijnen'.

We nemen het woord 'veerkracht' blij verrast en bewonderend in de mond wanneer een kind of volwassene immuun lijkt voor tegenslag en risico - alsof het een eigenschap betreft van die persoon. Tegen het eind van hun onderzoek schrijft Werner echter over 'de bufferprocessen die vorm geven aan *resilience*' (2000 p.127): geen *resilience* zonder buffers.

Zij constateert bovendien dat deze bufferprocessen 'zijn aangetoond bij kinderen van alle rassen en in een grote variëteit aan sociale situaties' (*ib.*). De claim van universele geldigheid⁸ breidt Werner nog uit in 2001, in het hier besproken boek, als zij op p. 173 diezelfde zin gebruikt en toevoegt: 'in de Verenigde Staten en in Europa' en naar diverse auteurs verwijst. In 2001 vermelden Werner en Smith ook - eindelijk - de bevinding dat de gevonden bufferprocessen niet alleen 'werken' bij 'succes-kinderen'. Sterker: ze hebben *duidelijk* méér voor spellende kracht naarmate een kind moeilijker is en méér tegenslag ervaart. Zonder buffers is dat kind overgeleverd aan risico en tegenslag.

Bufferprocessen voor de ontwikkeling van boreling tot volwassene - en ouder

Is zo veel en lang onderzoek nodig om zoiets simpels als deze bufferprocessen uit te vinden? Liggen ze niet voor de hand?

Inderdaad zijn ze in wezen even 'wiedes' als het wiel en de boekdrukkunst. Het idee van buffermechanismen is eenvoudig, maar het is een grote stap van reeksen en reeksen correlatieve data naar het verklarende proces dat die data 'verbindt'. Een voorbeeld: een hoge correlatie tussen echtscheiding en kinderproblemen is al vele malen aangetoond, maar de vraag welke processen kunnen verklaren dat sommige kinderen van gescheiden ouders *geen* problemen hebben, vereist lastiger, tijdrovender en dus duurder onderzoek.

Voor Werner en Smith was, denk ik, het vragen naar processen niet hun stiel. Zij vergaarden kwantitatieve gegevens bij de vleet - en onderkenden de bufferprocessen pas toen deze zich aan hen opdrongen via markante verschillen tussen enerzijds kinderen in riskante omstandigheden die - 'logisch' - niet goed opgroeiden en anderzijds (soms kwetsbare) kinderen in dezelfde omstandigheden die - 'hé!!!' - wèl goed opgroeiden.

Ik beschrijf kort de door Werner en Smith gevonden 'ontwikkelingsbuffers'.

1 - De aardige aard van het beestje

Vitaliteit, een makkelijk karakter en normale aanleg vormen een belangrijk buffercluster voor elk kind. Als baby vindt moeder het kind aaibaar en troostbaar, het heeft geen slaap- of eetproblemen, en maakt een goede start. Dat is 'meegenomen' voor de rest van de ontwikkeling.

⁷ Zie voetnoot 3

⁸ Die geldt overigens niet op dezelfde wijze voor jongens en meisjes. Zie Werner (2006), p.101.

Als kleuter is dit kind alert, actief, op nieuwe dingen uit, vriendelijk, enzovoort. Dit cluster van eigenschappen heet 'een makkelijk kind' en is de beste buffer voor een kind.

Heeft het een moeilijke aard, is het druk of juist sloom, ziek of gehandicapt, dan moeten ouders, familie en netwerk alle zeilen bijzetten om goed voor haar te zorgen. De buffer 'makkelijk kind' stagneert, en andere bufferprocessen moeten worden geactiveerd om dit te compenseren. Anders is dit kind overgeleverd aan elk risico op haar weg.

2 - Die ene veilige verzorger

Voor de baby betekent 'veilige zorg' dat ten minste één persoon haar alle aandacht geeft. Het kan iedereen zijn: ouder, grootouder, tante of oom, buurvrouw, vaste babysitter, of grote broer of zus, mits die veilig is en voorspelbaar. Bij grotere kinderen zijn de sleutelwoorden voor 'veilige zorg' regels, eisen en verantwoordelijkheid - naast betrokkenheid.

Mankeert het aan veilige zorg of aan regels en eisen, dan ziet een 'makkelijk' kind wel kans om iemand anders te verleiden tot aandacht en betrokkenheid (zie Rubin, 1996); bij een 'niet-makkelijk' kind zijn interventies van buitenaf nodig: een derde buffer.

3 - Die ene betrokken persoon buitenshuis

In wezen heeft elk groter kind iemand nodig buiten de familie die speciale interesse toont en met wie het zich kan identificeren - hoe méér hoe beter: buurvrouw, wijkagent, docent, scoutingleider, sporttrainer, de fietsenmaker, een vrijwilliger bij de naschoolse opvang of Big Sister of Brother.

Later worden het de partner, en collega, voetbalmaatje, werkgever, sergeant, bijstandsamptenaar, pastor, coach - wie of waar ook. Misschien een hulpverlener. Want buffer 3 houdt zeker niet op na de basisschool. Niemand heeft betrokken buitenstaanders méér nodig dan de werkloze, ongeschoolde, depressieve of verwarde, delinquente, verslaafde, of plots vader/moeder geworden jongere. Zelfs een twintiger die als kind moeilijk was en die geen goede zorg kreeg, of die als tiener op hol sloeg, kan dan alsnog binnenboord worden gehaald door iemand die in haar of hem investeert. Buffer 3 laat zich 'organiseren' in elke gemeenschap die dat oprecht wil. Werner en Smith vonden ook dat juist meisjes, die te vroeg en alleenstaand moeder werden, uit een ouderlijk besef van verantwoordelijk-zijn vaak alsnog hun school afmaakten of een vak leerden - mits zij daartoe in staat werden gesteld door genereuze voorzieningen.

Ook wanneer slechts één buffer goed functioneert, dan nog kan ontwikkelingsstagnatie worden ingehaald of een terugval worden gerepareerd - maar hoe méér tegenslag, hoe méér elke buffer telt. In principe functioneert een buffer echter nooit 'alleen'. Het idee zelf van 'ontwikkelingsbuffers' veronderstelt dat het kind - als een wezen dat het beste probeert te maken van de omstandigheden - elke bufferervaring gebruikt voor een nieuwe 'zet' in het proces van zijn ontwikkeling. Dit leidt tot een respons van anderen en tot nieuwe kansen. Buffers houden groei op gang, zetten stagnerende ontwikkeling weer in gang - en het ene proces leidt nu eenmaal tot het andere. Anders gezegd: 'buffer = proces'.

III - HET CONCEPT 'BUFFERPROCES': SPECIFIEK EN CRUCIAAL

Tegen het einde van hun onderzoek 'zagen' Werner en Smith het concept 'buffers' uit hun gegevens opdoemen. Zij waren bereid het te signaleren; ze bevroeden de importantie ervan, gaven vele, vele voorbeelden van buffereffecten, en ze constateren dat hun onderzoek de conclusie onderbouwt dat bepaalde processen de ontwikkeling van ook zeer kwetsbare kinderen kunnen bufferen tegen talloze en zeer riskante omgevingsfactoren. Toch houdt ook in

hun laatste boek het concept als zodanig iets vaags - alsof een teveel aan wetenschappelijke prudentie deze onderzoekers parten speelde.

Hieronder probeer ik twee kenmerken van het concept enigszins te verhelderen, te weten dat buffersystemen specifiek zijn, gericht op één focus, en dat juist dat is wat ze hun kracht geeft en cruciaal maakt. Ik gebruik daarbij het werk van Van der Pas (2005, 2009) en Thomans en Chess (1977, 1981).

Van der Pas (2005, 2009) - een buffersysteem voor ouders

Ook ouderschapstheorie gaat uit van een buffersysteem. Ouders en hun opvoedwerk zijn te kwetsbaar, is de aanname, om ongebufferd te kunnen slagen, opvoedproblemen kunnen derhalve worden verklaard uit het stagneren van het buffersysteem, en hulp voor ouders richt zich op het activeren van de volgende bufferprocessen: 1) betrokkenheid van de gemeenschap bij de inspanningen van ouders, 2) een sociaal netwerk met bevredigende taakverdeling, 3) het vermogen tot meta-denken en 4) voldoende 'goede ouder'-ervaringen.

De theoretische kern van zowel de empirische vondst van Werner en als van de aannames van ouderschapstheorie is eender: specifieke sets van specifieke bufferprocessen hebben de potentie om specifieke kwetsbare processen af te schermen voor willekeurige riskante omstandigheden. Beider focus verschilt echter. Werner focust op persoonlijkheidsontwikkeling; ouderschapstheorie focust op opvoeden door ouders. Beide hebben ze het goede opgroeien van een kind op het oog, maar de invalshoek van Werner's 'ontwikkelingsbuffers' is die van het kind; de invalshoek van de 'werkvloerbuffers' van Van der Pas is die van de ouder.

Beide buffersystemen zijn als het ware gespecialiseerd. Ze liggen niet in elkaars verlengde en kunnen niet in elkaar worden geschoven of gecombineerd. Al lijkt er sprake van overlap, die is van praktische aard. Een 'makkelijk kind', bijvoorbeeld, zorgt voor 'goede ouder'-ervaringen. Inderdaad kruisen de groei- en opvoedprocessen van respectievelijk kind en ouder elkaar even vaak als ouder en kind elkaar tegenkomen, maar elk proces behoeft een eigen focus en daarvan afgeleide, zeer specifieke buffers. In theoretische zin moeten de beide buffersystemen dan ook goed uit elkaar worden gehouden.

Wel kan ouderschapstheorie bijvoorbeeld ontwikkelingsbuffer 2 - de veilige verzorger - nader uitwerken en de vraag blijven onderzoeken wat sommige ouders in riskante omstandigheden overeind houdt terwijl andere ontsporen. Want, zoals Werner desgevraagd liet weten: 'The parental perspective is less frequently documented in our study' (Werner, 2009, *persoonlijke mededeling*). Werner en Smith onderzochten de mogelijkheid van 'positive child outcome' ondanks risico, en één veilige ouderfiguur bleek als buffer te functioneren; zij waren niet op zoek naar *hoe* een ouder 'veilig ouderschap' realiseert.

Misschien mag ik concluderen dat in hun onderzoek alleen de ouderkenmerken 'veiligheid' en 'voorspelbaarheid' bufferpotentieel blijken te hebben.

Thomas en Chess (1977, 1981) - temperamentkenmerken en 'goodness of fit'

Een jaar na Werner en Smith, in 1954, startten deze kinderpsychiaters in New York een longitudinaal onderzoek met diverse groepen kinderen - ook met verstandelijke beperkingen - op zoek naar aangeboren temperamentverschillen. Bestaan ze, en in hoeverre bepalen ze de gang van zaken thuis en de ontwikkeling van het kind?

De onderzoeksstrategieën omvatten gesprekken met ouders, observatie thuis en op school, en de gebruikelijke persoonlijkheidstesten voor het kind. Ouders werden ook ingeschakeld als observator: om het gedrag van het kind secuur te beschrijven.

Markante temperamentverschillen tekenden zich inderdaad af, en continuïteit eveneens. Lastiger was de vraag: hoe definieer je temperament, uit welke elementen bestaat het, en: hoe meet

je het? Thomas en Chess isoleerden 9 temperamentkenmerken⁹ uit hun materiaal en vonden drie hoofdtypen van kinderen: 'easy', 'slow to warm up' en 'difficult'. Hun 'makkelijke' kind krijgt een meer genuanceerde persoonlijkheid dan bij Werner en Smith, en datzelfde geldt voor de niet-makkelijke kinderen. Werner en Smith waren echter geen kinderonderzoekers. Wel vonden ook zij bij het 'makkelijke kind' in elke ontwikkelingsfase andere, fase-eigen kwaliteiten, terwijl Thomas en Chess waarnamen dat elk type temperament in elke ontwikkelingsfase anders 'uitpakt': met een andere mix van de 9 kenmerken.

Een belangrijke (en toen gloednieuwe) conclusie was dat het kind met zijn temperament en al die kenmerken als het ware de eigen omgeving creëert - en daarmee zijn ontwikkeling. Elk temperament roept immers andere reacties op bij elke ouder, ook al trekken ze één lijn; en elk kind reageert temperamentsgewijze op de mensen om hem heen.

Maar *is* het kind 'makkelijk' of 'moeilijk'? Of lijkt dat zo omdat *deze* ouders wel of niet met *dit* temperament overweg kunnen? Of doordat een bepaald gedrag acceptabel is, of niet, in een bepaalde cultuur of klasse? (Zie ook Van der Zwaard, *elders in dit nummer*.) Of doordat, zoals Van der Pas zou zeggen, de buffer 'metadenken' wel/niet goed functioneert, de ouders wel/niet goed zicht hebben op het kind, en het daardoor ervaren als 'makkelijk' of 'moeilijk'?

In antwoord op dit probleem formuleerden Thomas en Chess het concept 'goodness of fit'. De verantwoordelijkheid voor de juiste 'fit' legden zij niet per se bij de ouders, maar bij de combinatie van ouders, kind en omgeving. Zo gebruikten zij het concept 'goodness of fit' om het zogenaamd 'onaangepaste' schoolgedrag van veel Portoricaanse kinderen in New York te verklaren: thuis was er een goede 'fit' tussen kind en verzorger, maar de 'fit' tussen ouder en opvoeding enerzijds en de eisen van buurt en school anderzijds was niet goed.

In termen van Werner's ontwikkelingsbuffers betekent zo'n culturele breuklijn dat een buurt- of school-maatschappelijk werker actief moet worden: anders stagneert de goede ontwikkeling van een kind. In ouderschapstheoretische termen hoort de gemeenschap te werken aan betere afstemming van ouders en school op elkaar - om te voorkomen dat ouders zich gediscrimineerd voelen en zich afzetten tegen de maatschappij.

Het concept 'temperament' helpt ouders om zicht te krijgen op hun kind, en lijkt een mooie aanvulling op de ontwikkelingsbuffers van Werner en Smith. Het concept 'goodness of fit' suggereert echter iets statisch: alsof de 'fit' een feit is - terwijl die van moment tot moment fluctueert. De 'fit' tussen ouder en kind krijgt gestalte, of wordt bevochten, in 'ongehoorzaamheidsdialogen' (Van der Pas, 2005) die hopelijk worden gebufferd door metadenken, taakverdeling en nu en dan een 'goede ouder'-ervaring. Het idee van 'goodness of fit' *lijkt* dus twee perspectieven te combineren, maar in feite gaat het uit van het kind dat met zijn temperament de eigen leefomgeving creëert. Ouders spelen daar al of niet goed op in - maar juist om dat te kunnen hebben zij buffers nodig - *eigen* buffers.

De hier besproken buffersystemen kunnen namelijk slechts één doel dienen: ofwel de ontwikkeling van het kind, ofwel de gang van zaken op de ouderlijke werkvloer. Hun potentie is specifiek: die dient dat ene doel en geen ander. Ik vermoed dat de kracht van elk buffersysteem samenhangt met zijn specificiteit, en dat die cruciaal is voor het buffervermogen.

Tot slot

Werner en Smith hebben met bewonderenswaardig geduld enkele lang gezochte stukjes van de warrige opvoed- en ontwikkelingspuzzel geïdentificeerd, en het is aan ons om die op hun plaats te krijgen in preventie, hulpverlening en wetenschap.

Ik vat de hoofdpunten samen aan de hand van Werners artikel uit 2006 over een reeks groot-schalige longitudinale onderzoeken. Zij concludeert dat inmiddels is gebleken dat de buffer-

⁹ De temperamentskenmerken zijn: Activity level, Rhythmicity, Distractibility, Approach/Withdrawal, Adaptability, Attention span and persistence, Intensity of reaction, Threshold of responsiveness, Quality of mood.

processen, en andere mechanismen die zij en Smith waarnamen, werkzaam zijn bij kinderen van alle culturen en rassen, in een breed scala aan sociale contexten, en overal ter wereld. Deze processen bevrijden de kinderwereld niet van risico's, ziekte, pech en andere ellende, maar ze verzachten de negatieve effecten daarvan. Dat gaat ook op voor kinderen in stabiele en veilige gezinnen, en het is cruciaal voor kinderen die opgroeien in een riskante omgeving of die genetisch belast zijn. Hoe meer risico, hoe sterker het effect van buffers. En ook: hoe eerder ze actief zijn, hoe beter. Naarmate een kind in de eerste jaren beter wordt 'gebufferd', aldus Werner, is de kans groter dat het later risico's aankan (p.103). In die zin zijn buffers voorspelers van 'resilience'. Maar nogmaals: ook na hun twintigste profiteren kinderen nog van buffer 3: die ene betrokken persoon op het werk, in dienst, of in het buurthuis. Werner zegt er meteen bij dat we nog niet weten hoe precies bufferprocessen de vicieuze processen voorkomen die leiden tot problematisch opgroeien, of hoe ze die een halt toeroepen. Blijf kritisch, drukt ze de lezer op het hart.

Het laatste woord aan Werner

De boodschap 'hoe meer risico, hoe groter het effect van buffers' is een andere dan die van het 'balansmodel': over zichzelf vermenigvuldigende risico-effecten of over risicofactoren die worden ongedaan gemaakt door beschermende factoren (Bakker e.a., 1997). Het is ook een andere boodschap dan die van de intergenerationele overdracht van pathologie. Werner ontkent niet het fenomeen van genetische belasting in de vorm van hersenbeschadiging, -defect of -stoornis, of van een moeilijk temperament; voor haar betekenen deze echter dat buffers 2 en 3 harder moeten werken: ouders, familie, buurt en de grotere gemeenschap: wacht niet tot kind en ouder in de problemen zitten. Keer op keer aantonen dat kinderen van ouders-met-problemen ook weer problemen hebben, of omgekeerd, helpt niemand; buffers activeren helpt wél. Dat vraagt echter inspanning, en de bereidheid om onder ogen te zien dat ook kwetsbare kinderen van riskante ouders goed terecht kunnen komen mits de maatschappij bereid is om twee tot drie decennia in hen te investeren. Preventie kan niet verhelfen dat persoonsontwikkeling en het grootbrengen van kinderen kwetsbare processen zijn. Werner beseft dat als geen ander, en het laatste woord is aan haar.

Emmy E. Werner over preventie¹⁰

'Ik hoop, natuurlijk, dat "resilience versterken" de kern is van elk programma, maar we moeten heel goed uit elkaar houden wat al wel en nog niet is gevonden in wetenschappelijk onderzoek. Elk programma dat het begrip resilience in zijn vaandel voert en dat zegt: "Doe dit en dat, en dan versterk je resilience", moet eerst maar eens bewijzen dat het dat inderdaad doet. Ik heb heel weinig evaluaties gezien van langdurige preventieve interventies. Het eeuwige struikelblok voor onderzoek en programmaontwikkeling is dat je onderzoek moet herhalen. Onderzoek van Rutter, Garmezy en mijzelf naar risico en resilience laat zien hoe enorm verschillend elk kind en elke volwassene reageert op riskante omstandigheden. Als je dus iets verandert aan een riskante omstandigheid, of hem weghaalt, dan krijg je een positiever gemiddeld resultaat. Je ziet bijvoorbeeld een gemiddeld grotere woordenschat bij kinderen die een programma voor vroeg- interventie hebben gehad. [...] Maar de realiteit is dat 10 tot 15 % van de bevolking ondanks alle denkbare stimulerende programma's moeilijk overweg kan met moeilijke omstandigheden. Dat gegeven moeten we onder ogen zien, en ik denk dat dit te weinig gebeurt'.

¹⁰ Zie voetnoot 3.

'Elk interventieprogramma dat geen rekening houdt met individuele verschillen is tot mislukken gedoemd. En kies je een programma op basis van eerdere onderzoeksresultaten, dan moet jij toch weer aantonen dat het eerdere resultaten oplevert. Dat wil zeggen: na een paar jaar moet je nagaan of jouw interventiegroep vóór ligt op een groep die dat programma niet heeft gehad. [...] Ook weet je niet of je preventieprogramma misschien iemand kwaad doet zolang je de effecten ervan niet steeds opnieuw nagaat'.

Literatuur

- Bakker, I.; Bakker A.; Dijke, A. van & L. Terpstra (1997). *0+0=02*. Utrecht: NIZW.
- Benard, B. (2000). *Interview with Emmy Werner, 'mother resilience'*. www.global learning communities.com of: <bonnie benard + emmy Werner>
- Dijkstra, S. (2000). *Met vallen en opstaan. Hoe vrouwen en mannen betekenis geven aan geweldervaringen uit hun kindertijd*. Delft: Eburon.
- Hunt, Morton (2007). *The story of psychology*. New York: Doubleday - Anchor.
- Meurs, I. van; Reef, J.; Verhulst, F.C. & J. van der Ende (2009). Intergenerational transmission of child problem behaviors: a longitudinal, Population-based study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 48,2: 138-145.
- Pas, A. van der (2009). *Naar een psychologie van ouderschap. Handboek Methodische Ouderbegeleiding 2*. Amsterdam: SWP (5e druk).
- Pas, A. van der (2005). *Eert uw vaders en uw moeders. Opvoedproblemen nader verklaard. Handboek Methodische Ouderbegeleiding 3*. Amsterdam: SWP.
- Rubin, L.B. (1996). *The transcendent child*. New York: Basic Books
(Nederlandse vertaling: *Het onverwoestbare kind*. Amsterdam: Utrecht.
- Rutter, M. (1972). *Maternal deprivation reassessed*. London: Penguin Books.
- Rutter, M. (1989). Pathways from childhood to adult life. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 30,1: 23-51.
- Rutter, M. (1990). Psychosocial resilience and protective mechanisms. In J. Rolf; A.S. Masten; D.Cicchetti; K.H. Nuchterlein & S. Weintraub. *Risk and protective factors in the development of psychopathology*. Cambridge: University Press.
- Rutter, M. (1991). Intergenerational continuities and discontinuities in serious parenting difficulties. In D. Cicchetti & V. Carlson, *Child maltreatment*. New York etc. Cambridge University Press.
- Rutter, M. (1993). *Developing minds; challenge and continuity across the life span*. London: Penguin.
- Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: implications for family therapy. *Journal of Family Therapy* 21: 119-144.
- Rutter, M.; O'Connor, T.; Beckett, C.; Castle, J.; Croft, C.; Dunn, J.; Groothues, C.; Kreppner, J. & The English and Romanian Adoptees (ERA) Study Team (1999). Recovery and deficit following profound early deprivation. In P. Selman (ed.), *Intercountry adoption policy, practice and research*. London: British Association of Adoption and Fostering.
- Rutter, M. & Th.G. O'Connor (1999). Implications of attachment theory for child care policies. In: J. Cassidy & Ph.R. Shaver (eds.), *Handbook of attachment* 823-844. New York / London: The Guilford Press.
- Savenije, A.; Lawick, J. van & E. Reijmers (2008). *Handboek Systeemtherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Thomas, A. & S. Chess (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner / Mazel.
- Thomas, A. & S. Chess (1981). The role of temperament in the contribution of individuals to their development. In: R.M. Lerner & N.A. Busch-Rossnagel (ed.), *Individuals as producers of their development: a life-span perspective*. New York: Academic Press.
- Werner, E.E. (& anderen) (1972-2004): *zie kader op p. ...*